

10. STEREOTYP SLUNCE V LIDOVÉ POLŠTINĚ¹

ÚVOD

SVĚTOVÝ KULTURNÍ KONTEXT

Polský stereotyp slunce představuje v mnoha ohledech dědictví minulosti, někdy dosti vzdálené. V raných kulturách bylo slunce vnímáno jako kosmická síla, manifestace nadpozemské moci anebo přímo jako bůh. Kult slunce známe už ze starého Egypta, kde je uctívání v podobě boha Ra (jehož symboly byly člun, štít s hadem, oko, sokol a skarabeus), z Babylonie (bohem slunce byl Šamaš), Persie (bohem slunce byl Míttra, podmanitel býka), či Řecka (bůh slunce Helios jezdil po nebi v kočáře taženém bílými koňmi). V Indii se už od védských dob chápalo slunce a světlo jako manifestace bytí, ducha, nesmrtelnosti a plodnosti. Solární kult je doložen i v Mexiku, Peru a Austrálii. Slunce uctívání též Izraelité (srov. 2 Kr 23,5 a 23,11), a to i navzdory oficiálním zákazům (srov. Deut 4,19). Do Říma přinesly kult slunce kolem 1. století po Kristu legie z východu, z perského náboženství spojeného s bohem Mitrou. V Římě se pak 25. prosince slavil jako *Dies nativitatis Solis invicti* – Den narození nepřemožitelného Slunce.

Raná křesťanská církev tento kult asimilovala a dala mu nový význam, když právě tento den ustanovila hlavním dnem Vánoc, svátkem Božího narození. Kristus se v Bibli označuje jako *slunce spravedlnosti* či *vycházející slunce* (Mal 3,20, Lk 1,78). Křesťanské kostely byly orientovány na východ, tedy směrem ke slunci.

Stará slovanská tradice spojovala slunce se dvěma bohy: Svarogem – bohem nebes a Svarožicem – bohem ohně. Ve slovanském folkloru patří slunce do téže mytologické řady jako den, nebe, východ, oheň a život, zatímco měsíc odpovídá noci, zemi, západu, vodě a smrti. To je v souladu s celou indoevropskou tradicí, v níž je slunce spojováno se světlem a nebem.

1 Spoluautorkou studie je Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska.

Na tomto místě chceme ukázat jazykově-kulturní obraz slunce, jehož úplný popis je podán v I. části *Slovníku lidových stereotypů a symbolů* a opírá se o dokumentaci polské lidové kultury z 19. a 20. století.²

POLSKÝ KULTURNÍ KONTEXT

Ve standardní polštině lze rozlišit čtyři významy lexému *słońce*:

- 1) „denní světlo na nebi“,
- 2) „světlo, teplo“,
- 3) „místo, kam svítí slunce“,
- 4) „slunečné počasí“.

Toto významové rozrůznění se projevuje nejmarkantněji ve výrazech typu *poruszać się za słońcem*, pohybovat se po slunci, ve směru slunce (význam 1); *robić coś o słońcu*, za słońca, dělat něco za slunce, za denního světla (význam 2), srov. (5), (21);³ *na słońcu suszyć*, sušit na slunci, *na słońce coś wynieść*, vynést něco na slunce, tj. na světlo, *po słońcu chodzić*, chodit po slunci, tj. tudy, kam svítí slunce (význam 3). Tyto významy můžeme chápat v podstatě jako různé profily jedné bázev představy. Všechny tyto profily (významy) jsou s bází spojeny na základě metonymie. Významy 2, 3 a 4 jsou odvozeny od významu prvního, základního; význam 4 je generalizací prvních tří významů (1–3).

V souladu se zásadami vytváření kognitivní definice tu bude lexém představen v celé síti paradigmatických a syntagmatických vztahů a ve vzájemném křížení různých sémantických polí. Popis je rozdělen na dvě části, explikaci a dokumentaci; dokumentace je uspořádána podle folklorních žánrů a základní motivy dokládá vždy v příslušném kontextu.⁴

EXPLIKACE

ETYMOLOGIE NÁZVU A SLOVOTVORNÉ SOUVISLOSTI

Polské slovo *słońce*, v dialektech také *słonie*, *słonio*, má blízké ekvivalenty v ostatních jazycích slovanských (česky *slunce*, ruský *solnce*) i širě indoevropských (lat. *sol*, franc.

2 Jde o zkrácenou verzi hesla SŁOŃCE z uvedeného slovníku (SSSL), více srov. ediční poznámka k této stati (s. 152).

3 Číslová kulatých závorek odkazují k jednotlivým příkladům z dokumentační části studie, srov. s. 93 (pozn. překl.).

4 Kontextem je v podstatě motiv chápaný jako tematický segment textu. Jeho součástí je stabilizované slovní a/nebo sémantické spojení. Dokumentaci představuje rejstřík motivů, které se uplatňují v různých folklorních žánrech. Součástí motivu, stabilizované v lexikální rovině jako určité formule, vyznačujeme kurzívou. Číslová kulatých závorek odkazují k jednotlivým příkladům z dokumentační části studie (pozn. překl.). Dokumentaci představuje následující materiál: „Lud“ Oskara Kolberga (60 svazků), „Literatura Ludowa“ (23 svazků), „Lud“ (78 svazků), „Łódzkie Studia Etnograficzne“ (30 svazků), „Orli Lot“ (23 svazků), „Polska Sztuka Ludowa“ (48 svazků), „Wisła“ (20 svazků), „Zbiór Wiadomości z Antropologii Krajowej“ (18 svazků) a 283 dalších publikací. Další část dokumentace pochází z terénních výzkumů lublinského etnolingvistického týmu, které se uskutečnily v letech 1960–1994.

soleil, angl. *sun*, lit. *saulė*). Etymologové výraz spojují i se stind. *svar* a avest. *súvar* ‚svit, nebe, slunce‘ a se starými slovanskými názvy boha slunce Svaroga a boha ohně Svarožice. Všechny tyto výrazy pocházejí z praindoevropského kořene **sau-* // **su-* ‚svítit‘. Právě tato složka významu je nejstabilněji přítomna v derivátech polského výrazu *stońce*: *stonecznić się* ‚lesknout se ve slunci‘, *ostonecznić* ‚rozjasnit‘, *rozstonecznić się* ‚rozjasnit se‘, *stoneczny* ‚slunečný, jasný‘, *stonecznica* ‚sluneční paprsek‘ a též ‚oční nemoc, světloplachost‘; sloveso *nastonecznić* ‚nahřát, nasvítit‘ fixuje též vztah mezi sluncem a teplem.

Deminutiva k výrazu *stońce* mají meliorativní charakter: *stonko*, *stoneczko*, *stoneńko* (Lublinsko), *stonyszko* (Kašubsko). Objevují se dokonce podoby typické pro názvy mládat: *stoniątko*, *stończę* ‚mladé slunce‘ a zároveň i ‚mládě slona, slůně‘ (ve slovníku Lindeho, srov. SJP Linde). Druhý z výrazů se používá ve Slezsku jako název pečiva připravovaného na svátek svatého Jana Křtitele – *stończęta* (‚sluncata, sluncátka‘, resp. ‚sluníčka‘).

CO JE TO SLUNCE?

Slunce je vnímáno jako **světlo na nebi**, *paprsek z nebe*; řidčeji jako **ohněň**, *ohnivá koule* či *nebeská jiskra* (8c), tedy jako zdroj tepla (4). Z hlediska mytologie je interpretováno ve shodě s archaickou představou jako kopule, nad níž se rozprostírá nebe, vyplněné světlem; dále jako otvor v nebi (menšími otvory jsou pak hvězdy) a též jako okno do nebe; s touto konceptualizací koresponduje i chápání slunce jako Božího oka, jež shora všechno vidí. V kontextu současného chápání světa, které už není mytologické, ale racionální, mají takovéto interpretace metaforický charakter.

V lidovém obrazu světa lze za metaforizaci slunce považovat označování slunce jako **zlaté koule**, v novoroční koledě také jako *kusu zlata*, který vyryje zpod kořenů jedle divoký vepř (17), tvor pokládaný za solární zvíře. Dalšími fyto- a zoolomorfními metaforickými reprezentacemi slunce jsou dub, pták, holub, slunéčko sedmitečné a kůň. Jako symboly slunce vystupují kruh a vejce.

Sekundárně se slunce chápe také metonymicky, jak je to běžné i v dnešní polštině: jako samo světlo či jas, jež nelze uchopit nebo chytit (38), jako sluncem osvětlené, *zlaté místo* (32) a též jako součást počasí (jasno, teplo), podobně jako třeba vítr či mráz (3).

KOMPLEXY

Slunce je součástí komplexní představy nebe (srov. fraz. *jak stońce na niebie*, jako slunce na nebi – ‚něco samozřejmého, jasného‘). Výrazně se to ukazuje v hádankách, kde je slunce hospodářem na nebeském poli, měsíc jeho pacholkem a hvězdy dobyt看em (1). Centrální pozici slunce v obrazu světa zdůrazňuje i hádanka o slunci jako stromu (dubu), jehož větve dosahují do každého domu (2). V psané lidové poezii se setkáváme s představou světa jako domu, který je osvětlen sluncem a měsícem a jehož střechou je nebe (42).

KOLEKCE

V lidovém obrazu světa tvoří slunce minimální kolekci s **měsícem** (4, 5, 16, 18, 19, 29a). Ve folkloru se slunce a měsíc chápou jako dvojice lidí: jsou to mladík a dívka jakožto milenci (16), v pohádkách i manžel a manželka nebo dva bratři, jejichž sestrami jsou **hvězdy**. Pokud je minimální kolekce slunce a měsíc rozšířena, jsou třetím členem obvykle právě hvězdy; v postní písni např. slunce, měsíc a hvězdy společně oplakávají smrt Boha (19). Sluncem a hvězdami je ozdobena Panna Maria (37).

Ve spojení s magií se vyskytují i paradoxní kolekce. Věří se například, že pokud jsou za dne na nebi viditelná najednou **obě dvě světla** (slunce i měsíc), nemá hospodář sít len ani pšenici (43). Další magickou kolekci představuje stav, kdy svítí slunce a současně **prší** (15): o takovém počasí se v okolí Poznaně říká, že „se směje vlk“.

OPOZICE

Slunce vystupuje ve čtyřech opozicích:

- a) jako světlo svítící ve dne se dává do protikladu s **měsícem**, který svítí v noci; kontrast se opírá o opozitnost pojmů den – noc a práce – odpočinek (5); vstupuje současně do širšího opozitního vztahu dobro – zlo, bůh – ďábel. Podle kosmogonického mýtu totiž stvořil slunce Bůh, zatímco měsíc byl stvořen ďáblem, který k tomuto účelu ukradl kousek slunce;
- b) jako zdroj zdraví je slunce v zaříkadlech spojováno s **nemocemi** (11, 12);
- c) jako jasné a světlé je slunce spojováno s **tmavými** skvrnami (6), mraky (27), stínem (33) a tmou (38);
- d) jako teplé je slunce spojováno se **studenou** vodou (34), s mrazem či mlhou (26b) nebo s rosou (7a).

PŮVOD

Slunce pochází od Boha, stejně jako celý svět (44), je to Boží dar (36, 44). V dětské říkance se posílá beruška (česky *sluněčko sedmitečné*, pozn. překl.) do nebe nebo k pánu Ježíši, aby přinesla slunce (14).

VZHLED

Hlavní a dominantní vlastností slunce je to, že je jasné; to je ukotveno ve frazeologických výrazech: (něco je) *jasné jak slonice*, *jasné jako slunce*, tj. samozřejmě. Slunce bývá také zlaté nebo růžové (při východu, 8b), červené (při západu) či krvavé (před bitvou).

HODNOCENÍ

Slunce je hodnoceno jako výsostně pozitivní; vyjadřují to konstantní přívlastky *święte, piękne, miłe* (svaté, krásné, milé), výše zmíněná meliorativní deminutiva i fakt, že figuruje v řadě výmluvných vnitřnětextových i mezitextových ekvivalentů. Je označováno např. jako nebeský nebo věčný poklad (8b, 8c).

ČINNOSTI

Slunce vykonává tři základní činnosti: a) pohybuje se, b) svítí, c) hřeje (zvláštní kategorii představuje d) chování slunce jako živé bytosti v pohádkách):

(a) **Slunce se pohybuje** – slunce *wschodzi* (vzchází, 7a, 9), *wychodzi* (vychází, 10, 11), *zachodzi* (zachází, 9, 20), *zapada* (zapadá, 20, 27) apod. Východ a západ slunce jsou v lidovém myšlení spojeny s počátkem a koncem (45), viz níže.

Pohyb po slunci, resp. ve směru slunce měl posílit účast lidí na kosmickém řádu, a proto se zachovával při hospodářských pracích i v obřadních a magických praktickách. Orba a setí začínaly na východě a postupovaly směrem k západu, aby obilí dobře rostlo. V Podlesí (na východě Polska) se dělil rodinný majetek v souladu s pohybem slunce – nejstarší syn dostal část polí položenou nejvýchodněji, podíly dalších potomků následovaly v tom směru, „jak šlo slunce“. Svatba musela jet „za sluncem“, „dokola, tak, jak jde slunce“, aby mladým manželům „šlo všechno tak dobře, jako jde slunce po nebi“. V jedné svatební písni jde slunce „dokola“, když jede dívka na svatbu (22). Směr „naopak“, tj. protilehlý pohybu slunce, se zachovával v pohřebních rituálech a při zaříkání chorob.

S pohybem souvisí i *hra* slunce. Podle rozšířených pověr se v některých dnech roku slunce chová zvláště: o Velikonocích si při východu hraje a tančí, hraje si také v den Zvěstování a na sv. Petra a Pavla; na sv. Jana „hraje různými barvami jako duha“, „chodí jako křepelka“; v den Božího narození a v den Zvěstování „skáče“; na Boží narození „se koupe“; „koupe se“ i v neděli nebo o svatbě (23).

(b) **Slunce svítí** – podle přísloví *Wszędzie słońce jednako świeci* (slunce svítí všude stejně); *świeci komuś* (svítí někomu, 26a, 26b, 27), *świeci na kogoś*, *świeci nad kimś* (svítí na někoho, nad někým – to znamená, že tomuto člověku se dobře daří, že je šťastný); odtud i kletby a zlořečení typu: *Bodajś już słońca nie ogląda!*; *Żebyś nie ujrzał promienia słońca*; *Żeby tobie było słońce nie świeciło!* Bodejž bys už nikdy neviděl slunce; Abys neužřel paprsky slunce; Kéž by ti už slunce nesvítilo! (28). Místa, kam nesvítí slunce a kde slunce nehřeje (hrob, skála, hora, les, voda), jsou mrtvá a příhodná pro bujení chorob (12). Pozitivní působení naopak signalizují formule, v nichž slunce zemi *zlatí*, *pozlacuje*. Podle pověr slunce *zhasne*, až nastane konec světa. Jako předpověď konce světa se tedy chápe *zatmění* slunce.

(c) **Slunce hřeje** – slunce *hřeje*, *ohřívá* zemi a svět; očištuje a uzdravuje, *vypaluje všechno zlé*, *zabíjí nemoci*, *navrací zdraví*. Slunce přivolávají zařikací formule proti chorobám (11, 12). Jde o **kauzativní akce**, v nichž slunce reprezentuje mužský, plodivý

živel: *ziemia rodzi pod słońcem* (země pod sluncem rodí, 41), *bez słońca nie ma życia* (bez slunce není života). V jedné písni dívka *pasie wołki na łące* (pase volky na louce – jde o formuli odkazující k sexuálnímu aktu) za horkého slunce (30), její vínek pod sluncem vadne a bledne (tj. děvče ztrácí panenství). Slunce je *gorące, gorejące, jarzące, rażące* (horké, horoucí, pálicí), také *piecze, przypieka, praży, parzy, pali bez płomieni* (peče, připéká, praží, paří, páli bez plamene).

(d) **Slunce jedná a prožívá jako živá bytost** – v krakovských a poznaňských pohádkách vystupuje slunce jako živá bytost: vlastní dům nebo kouzelný palác na vysoké hoře, má i hospodářství, bydlí se *sluníčkovou sestrou* a s matkou; v lublinské pohádce slunce zjednává spravedlnost chudému venkovanovi a potrestá člověka, který mu ukřivdil.

Slunce **prožívá** emoce jako člověk: je veselé na Zvěstování, raduje se o Velikonocích, těší se z Kristova zmrtvýchvstání a pláče v den Všech svatých. V písni se slunce zobrazuje ve smutku, pláče nebo hněvu: slunce je smutné, když chlapec nespí se svou milovanou nebo děvče se svým milým; oplakává Kristovu smrt spolu s měsícem, hvězdami, oblaky, mraky, blesky, bouřemi, potoky, řekami, prameny, anděly a se svatými duchy.

Několikrát byla zaznamenána pověra, že je slunce ve zvláštním mytickém svazku s hadem (zmijí). Rozšířena je i pověra, že zmije pije slunce. Podle záznamů se věří, že když zmije hledí do slunce, může mu vypít světlo a odejmout sílu. Tělo zabitě zmije se tedy mělo zahrabat do země, jinak by se slunce mohlo rozhněvat a zbarvit se krví, mohly by přijít kroupy a deště nebo by slunce mohlo onemocnět, ztemnět či zhasnout. Slunce se klaní tomu, kdo pohrbí domácího hada nebo zabitou zmiji.

JAK SE KE SLUNCI CHOVÁJÍ LIDÉ

Lidé se k slunci chovají jako k živé bytosti. Ještě ve 20. století byly zaznamenány modlitby k vycházejícímu slunci, které mají formu poetických „hymnů k slunci“: *Witam cię, witam, słońce, na dzień dzisiejszy; Witaj nam witaj, słońceko różane; Witam cię, słońko jarzące, od ciebie biją promienie gorące* atd. (Vítám tě, vítám, slunce, v dnešní den; Vítej nám, vítej, sluníčko růžové; Vítám tě, slunce planoucí, tryskají z tebe paprsky horoucí, 8a, 8b, 8c). Takové modlitby byly doprovázeny projevy, které měly kulticko-náboženský charakter (*Kiedy słońce zaczęło wychodzić, klękali na wschód słońca i robili znak krzyża świętego na sobie*. Když slunce začínalo vycházet, klekali si lidé směrem k východu a křižovali se – zápis z roku 1984). Kašubská modlitba na závěr dne zní: *Słonyzsko, dziękuję ci, żeśmy tak szczęśliwie skończyli ten dzień* (Sluníčko, děkuju ti, že jsme tak šťastně zakončili tento den). Po proslovení modlitby lidé přežehnali znamením kříže slunce, sebe, pole a hospodářství.

Stopy dávného slunečního kultu jsou zřetelné dodnes: máme zaznamenány zákazy ukazovat na slunce prstem (aby člověk slunci nevypíchl oko), klít v přítomnosti slunce, stát ke slunci zády, močit směrem ke slunci, vyhazovat proti němu smetlí, a dokonce se do slunce i jen dívat.

MÍSTO A ČAS

Podle **místa** slunce na nebi se určuje čas, a to jak v rámci denního, tak ročního cyklu. Přísloví říká: *Gwiazdy i słońce to najlepszy zegar.* (Hvězdy a slunce jsou nejlepší hodiny.) Pohyb a postavení slunce vymezuje v tradiční kultuře čas práce a čas odpočinku (5). Časy a místa (světové strany) jsou určeny na základě toho, kdy se slunce na nebi objevuje, kdy dosahuje vrcholu a kdy mizí; to je *wschód, południe* a *zachód* (východ, poledne / jih a západ). *Północ* (půlnoc/sever) byla stanovena analogicky jako kontrast k poledni, tedy středu dne. Jako významné body času mají východ a západ slunce specifické charakteristiky, srov. dále.

Podle přísloví *w sobotę musi być zawsze choć trochę słońca* (v sobotu musí být vždycky aspoň trochu slunce), protože tento den byl v katolické tradici zasvěcen Panně Marii. Říkalo se, že v tento den Marie suší Ježíškovi plenky nebo sobě plášť, který je mokrý od slz sirotků, uchýlivších se pod její ochranu, anebo také od slz duší z očistce. V historických písních o bitvě Jana Sobieského s Turky v roce 1683 (v novějších variantách maršála Pilsudského s bolševickým Ruskem v roce 1921) slunce svítí na prosbu Panny Marie o tři hodiny déle (35).

Formule zasazující slunce do určitého místa mají ve skutečnosti časové určení: „slunce je vysoko“ znamená „už/ještě je den, čas práce“, „slunce je nízko“ naopak „blíží se večer, čas odpočinku“ (25); i formule, v nichž je slunce *na chłopa, na człowieka, na topól, na dwa topole* (ve výši sedláka, člověka, topolu, dvou topolů) mají význam lokálně-temporální (chronotopický).

PŘEDPOVĚDI

Podle vzhledu slunce se předpovídá budoucnost. Zdar v hospodářství lze určit na základě toho, jak slunce vypadá, či na základě jeho přítomnosti nebo nepřítomnosti v určité dny roku. *Gdy w Palmową Niedzielę słońce świeci, będą pełne stodoły, beczki i sieni;* *Kiedy w kwietniu słońce grzeje, tedy chłop nie zubożeje* (Když na Květnou neděli slunko svítí, bude plno ve stodolách, sudech i sítích; když v dubnu slunce hřeje, tak sedlák nezchudne.) Pokud nesvítí slunce v den svatby, znamená to pro novomanžele smutný život. Když slunce svítí červeně, předpovídá to válku, smrt a hlad. Ukáže-li se kolem slunce *lisia czapa* (liščí čapka – kruh kolem slunce, halo) nebo když je slunce bledé, bude pršet. *Gdy na Marka słońce dogrzewa, zwykle potem ulewa. Słońce mocno przypieka na burzę.* (Když na Marka slunce hřeje, obvykle pak leje. Slunce hodně připéká před bouřkou.)

SYMBOLY SLUNCE A SLUNCE JAKO SYMBOL

Slunce je symbolem dokonalosti (6), nejvyššího dobra (8b, 8c), blahobytu (7a, 7b), pravdy (např. v přísloví *Słońca workiem nie zasłonisz* – Slunce pytletem nepřikryješ; *Nie*

mów nic przeciw słońcu – Neříkej nic proti slunci), štěstí (*Życie pełne słońca, nieraz burz – život plný slunce, nejednou bouřka*), svobody (*Ojczyźnie zaświeci słońce – Vlasti vysvitne slunce*).

V koledách je slunce symbolem Krista: *Królowie biegną do ciemnej szopy, czołem biją jasnemu pod ciąta cieniem Słońcu utajonemu*. Králové běží do tmavého chléva, koří se jasnému Slunci, skrytému ve stínu těla. Biblický motiv nevěsty sluncem oděné (Zj 12,1) čili Matky boží je známý z náboženských písní (37). Metaforicky se říká slunce či sluníčko i člověku: v ukolébavce *Uśnij mi córeczko, ty moje słońeczko* (Usni mi, dcerečko, ty moje sluněčko). Srov. i v písních milostných: *W której stronie słońce, tam kochanie moje* (Na které je slunce straně, tam je potěšení moje).

V lidovém snáři znamená slunce obecně vzato „něco dobrého“: zdraví, radost, dobré počasí. Vycházející slunce předpovídá dlouhý život, zapadající slunce život krátký či smrt v rodině. Slunce ve snu znamená též oheň nebo bouřku. Sní-li o slunci dívka, věští jí to příchod mládece.

V lidové ornamentice se objevuje jako symbol slunce kruh, rozvinutý někdy do formy rozety. V lublinské novoroční koledě je symbolem slunce kus zlata, který vyryje kanec zpod jedle a zlatník z něj pak vytvoří kalich (17).

Nejdůležitější životodárné funkce slunce mají symbolická vyjádření ve vejci a hadovi. Vejce symbolizuje slunce jakožto počátek a zdroj života, podobá se slunci tvarem i barvou, srov. v zaříkadlech (13). Had, připomínající tvarem sluneční paprsek (paprsek se obvykle kreslí jako vlnovka), je se sluncem spojen významem mužského, falicko-oplodňujícího elementu, srov. výše.

Symbyly slunce jsou také dub (2), kůň, beruška, ve Slezsku nazývaná sluníčkem (14 a, b); v písní také pták či holub, v hádance hospodář (1). Spojení slunce s pannou je oblíbené v obřadních písních (22) a v modlitbách (srov. také nejsvětější panna Maria, 10). Ve svatební písní představuje slunce nevěsta, hvězdami jsou družičky (24).

Solární rostlinou je slunečnice, která se podle přísloví otáčí za sluncem.

VÝCHOD A ZÁPAD SLUNCE

Výrazy *zachód* (západ) a *wschód* (východ) fungují ve dvojím významu: jako ,doba, kdy se rozjasňuje, kdy se na nebi ukazuje slunce; počátek dne‘ a analogicky ,doba, kdy slunce z nebe mizí a nastává tma, konec dne‘.⁵ S těmito fyzikálními charakteristikami jsou pravidelně spojovány emoce, v prvním případě kladné a v druhém záporné, i četné praktiky a pověry.

Východ slunce v **časovém** významu je spojen se světlem a dnem, předchází mu úsvit (*świt – świta, rozwidnia się, dzieje, rozjaśnia się*; svítání, svítá, rozednívá se, dní se); východ slunce vzbuzuje pozitivní pocity, radost, jak o tom svědčí např. deminutivizace

5 Vztahují se tak pouze ke dvěma kontrastním momentům času a ke dvěma protilehlým místům (světovým stranám), a odpovídají tedy pouze dvěma ze tří dnešních významů; třetí význam, zaznamenávaný ve slovnících současného jazyka jako „země položené na východě nebo západě“, lidová polština ještě nezná.

v písni *Świętego Jana raniusieńko ze sto stuneńko jaśniusieńko* (Svatého Jana raničko vyšlo jasničké sluníčko), začíná doba práce. Vyjádření, že někomu vychází slunce (*stońce wschodzi komuś*), znamená, že se mu dobře daří, že má štěstí. V milostných a svatebních lidových písních je typickou událostí, která se odehrává při východu slunce, setkání milenců: v neděli ráno při východu slunce přichází milý nebo milá. Tradiční víra pokládá okamžik východu slunce za magický: v tuto dobu jsou účinné různé léčebné praktiky (sbírání bylin či zařikání nemocí, zvláště chorob očí a kůže) a též praktiky ochranné či prováděné k zajištění plodnosti a úrody; je to však i čas působení čarodějnic. Za východu slunce se provádějí některé polní práce (setí prosa nebo pšenice, okopávání zelí); doporučuje se i omývání vodou z řeky (zvláště na Velký pátek a Bílou sobotu).

Na základě okolností, které východ slunce provázejí, se předpovídá počasí pro bližší i vzdálenější budoucnost a v některých výjimečných dnech roku také příští úroda.

Západ slunce je spojen s příchodem tmy a noci (*ściemnia się, zmierzcha się, zapada mrok, szara godzina, szarówka* – tmí se, smráká se, šeří se, černá hodinka); je to doba ukončení práce a nadcházejícího spánku (ukolébavka *Oj lulaj, lulaj, zachodzi stoneczko, zamknij już oczka i zaśnij, córeczko* – Hajej mi, hajej, zapadá sluněčko, zavři už očka, usni, dcerečko). V lidových písních je západ slunce dobou čekání na milého či milou; při svatebním obřadu (a v textech obřadních písní) se nevěstě v této chvíli vyměňuje panenský vínek za čepec vdané ženy.

Západ slunce vzbuzuje spíše negativní emoce (*Zachodzi stoneczko za las kalinowy, zimna rosa pada na sadek wiśniowy* – Zapadá sluníčko za les kalinový, chladná rosa padá na sádek višňový); je předpověď nejistého rána (*Już zachodzi czerwone stoneczko za zielonym borem, ubodzy wojacy, śląscy wojownicy, idą na bój krwawy* – Už zapadá červené sluníčko za zelený bor, ubozí vojáci, slezští bojovníci, jdou na krvavý boj).

Podle tradice se věřilo, že i chvíle západu slunce je magická: doba po západu se pokládala za čas působení ďábla, čarodějnic a duší zemřelých, to se stalo podnětem k mnoha zákazům (půjčování a prodávání, konání určitých prací) včetně zákazu sbírat byliny (na Kašubsku). Podle vzhledu zapadajícího slunce se předpovídalo počasí a budoucí události.

Doba východu a doba západu slunce bývají v pověrách – kromě mnoha podobností – spolu také v kontrastu, není to však vždy zcela symetrické. Čas západu, spojovaný s tmou a ukončením činnosti, vzbuzuje spíše smutek; strach působí hlavně víra, že se v noci vracejí duchové zemřelých a sílí moc ďábla. To s sebou přináší řadu zákazů; podobné zákazy však zcela chybí v souvislosti s východem slunce, který je spojen napopak se světlem a jasem, s počátkem aktivity, příslibem setkání, a to vše s sebou nese pozitivní emoce.

Symetričtější jsou tradiční **směrové** významy spojené s východem a západem. Odlišnost míst, kde se slunce v různých obdobích roku objevuje či kde mizí, se odráží v zrcadlovém rozrůznění názvů: *mały/krótki/zimowy wschód* – *mały zachód* („malý“/„krátký“/„zimní“ východ – „malý“ západ) a analogicky *duży/wielki/letni wschód* – *duży/wielki/letni zachód* („velký“/„letní“ východ – „velký“/„letní“ západ).

Při započínání mnoha činností se preferuje východní směr, jak o tom svědčí Vileňský slovník (1861) uvedením výrazu *wschodniować* („východovat“) ‚řídít se podle východu slunce‘. K východu směřují oltáře v kostelích, jsou mu přizpůsobována okna domů, tváří k východu sedí lidé při jídle, k východu je obrácen svatý obraz nad snoubenci o svatebním obřadu ap. Na Podlesí bylo třeba o žních první sklizenou hrst obilí položit směrem k východu slunce. Tyto pověry a praktiky mají všeslovanskou platnost (Tolstoj 1995, s. 445, 2016, s. 172).

Západní směr tak významné místo v tradičních kulturních praktikách neměl.

DOKUMENTACE

HÁDANKY

- 1) *Pole niezmierzone, bydło niezliczone, parobek rogaty, a gospodarz bogaty.*
(Niebo, gwiazdy, księżyc, słońce).
Pole neměřené, dobytek nepočítaný, pastýř rohatý, a hospodář bohatý.
(Nebe, hvězdy, měsíc a slunce.)
- 2) *Stoi dąb na środku wsi, nad każdą chałupą gałązka wisi.* (Słońce na niebie).
Stojí dub uprostřed vsi, nad každou chalupou větévka visí. (Slunce na nebi.)
- 3) *Kto najmocniejszy: mróz, słońce czy wiatr?* (Wiatr, bo mróz bez wiatru nie umrozi, a słońce nie spali, kiedy jest wiatr).
Kdo je nejmocnější: mráz, slunce, nebo vítr? (Vít, protože mráz bez větru ne-
umrazí, a když je vítr, slunce nespálí.)
- 4) *Święta Urszula, perły rozsła, miesiąc wiedział, nie powiedział, słońce wstało, pozbiarało.*
(Rosa, którą wysusza słońce.)
Svatá Uršula perly rozsela, měsíc věděl, nepověděl, slunce vstalo, posbíralo.
(Rosa, kterou vysouší slunce.)

PŘÍSLOVÍ

- 5) *Śpij o miesiącu, a rób o słońcu.*
Spi za měsíce a pracuj za slunce.
- 6) *Kto bliźniego nienawidzi, ten i w słońcu plamy widzi.* Varianta: *Plamy w słońcu szukać – ,szukać dziury w całym‘.*
Kdo bližního nenávidí, ten i v slunci skvrny vidí; varianta *hledat skvrny na slunci* (hledat nedostatky v něčem, co je evidentně dobré).
- 7a) *Nim słońko wzejdzie, rosa oczy wyje.*
Než slunce vyjde, rosa oči vyjít. Aby mohlo slunce vyjít, musí rosa oči vypít. (Před příchodem dobrých časů přichází zkáza.)

- 7b) *Będzie i przed naszymi wrotami słońce.*
I před našimi vraty vysvitne slunce.

MODLITBY

- 8a) *Witam cię, słońce, na dzień dzisiejszy, żebym mógł ten dzień szczęśliwie przepracować.*
Vítám tě, slunce, v dnešní den, dej, abych mohl po celý tento den šťastně pracovat.
- 8b) *Witaj nam, witaj, słońceko różane, witaj, skarbie niebieski, co przyświecas nam, biednym ludziom na ziemi. Jakżeś ty piękne i błyszczące, prosto od Boga posłane. Pokwalony niek bydzie za ciebie Jezus Chrystus.*
Vítej nám, vítej, sluníčko růžové, vítej, poklade nebeský, který nám, ubohým lidem, osvěcuješ zemi. Jak jsi krásné a zářivé, přímo od Boha poslané. Pochválen budiž za tebe Ježíš Kristus.
- 8c) *Witam cię, słońko jarzące / Od ciebie biją promienie gorące / Witam cię, słońko, tyś jest skarb trwały / ty nam ogrzewasz góry i skały / Witam cię, słońko, w niebieskim dworze / Ty nam ogrzewasz ziemię i morze. / Witam cię, słońko, iskro niebieska / Ty ogrzewasz całą kulę ziemską.*
Vítám tě, slunce planoucí! / Tryskají z tebe paprsky horoucí / Vítám tě, slunce, poklade stálý, / ty nám ohříváš hory i skály / Vítám tě, slunce v nebeském dvoře / Ty nám ohříváš zemi i moře / Vítám tě, slunce, jiskro nebeská, / teplá je od tebe celá koule zemská (Lidová básnička Rozalia Grzegorzczkova).
- 9) *Boże, za którego rozkazem grzejąca słońce wschodzi i zachodzi, który pragnąca ziemię rosą i deszczem posilas, który łąki trawą przyodziewasz, który zbożu na polu rósć dajesz, który ptactwo powietrzne karmisz, który kwiaty polne przyozdabiasz - zmiłuj się nad nami.*
Bože, na jehož rozkaz teplé slunce vychází a zapadá, který na vyprahlou zemi rosu a déšť posíláš, který louky trávou odíváš, který obilí na poli růst dáváš, který ptactvo nebeské krmíš, který květiny polní zdobíš – smiluj se nad námi! („Litanie o blahoslavenství Božím za úrodu na poli“, odříkávaná v době jízdního velikonočního obřadu v Petrovicích v polské diecézi.)
- 10) *Modlitba odříkávaná při ranním růženci: W niedzielę rano słońeczko wyschodzi, Najświętsza Panienska po niebie chodzi, Swego Synaczka za rękę wodzi.*
V neděli ráno sluníčko vychází, Panna Maria nebem se prochází, svého synáčka za ruku provází.

ZAŘÍKADLA A DĚTSKÁ ŘÍKADLA

- 11) *Wychodzi słońceko z za góry, wychodźcie suchoty z za skóry. (Varianta: Słońeczko za górę – a ty gurdzielu (choroba) marsz w dziurę!)*
Vychází sluníčko z hory ven, vyjděte, suchotě, z kůže ven! (Varianta: Sluníčko za hory – a ty, chorobo, do díry!)

- 12) Zaříkání růže (nemoci): *Oj, różyczko, różyczko! Wychodź! Idź nagóry, na lasy! Gdzie słońeczko nie doświeci, ptaszek nie doleci. Zgiń! Przepadnij na wieczne niewczasy.*
Oj, růżičko, růżičko! Vyjdi! Běž do hor! Do lesů! Kam sluníčko nedosvitne! Ptáček nedolítne! Zahyň! Propadni se do věčného nečasu!
- 13) Formule k zahánění mraků a deště: *Świeć się, świeć słońeczko! Dam ci jajeczko, jak kureczka zniesie na dębowym lesie. Weźmij jajo do raju, niech się dusze radują.* (Varianta: *Pokaz-ze się słońeczko, Dam ci białe jajeczko!*)
[Formule k zahánění mraků a deště:] Sviť mi, sviť, sluníčko! Dám ti vajíčko, co slepička snese tam v dubovém lese. Vem vajíčko do ráje, ať se duše radují. (Varianta: *Ukaž se mi, sluníčko, dám ti bílé vajíčko!*)
- 14a) *Biedronko, biedronko, pójdź do Pana Jezusa po słonko.*
Berunko, berunko, jdi k pánu Ježíši pro slunko!
- 14b) *Słońeczko, słońeczko, leć do nieba, przynieś nam jutro pogodę albo desc.*
Sluníčko, sluníčko, do nebe běž, přines nám na zítra slunce nebo déšť.
- 15a) *Deszczyk kropi, słońce świeci, czarownica masło kleci.*
Deštík kropí, svítí slunce, čarodějka máslo tluče.
- 15b) *Deszczyk pada, słońce świeci, Baba Jaga łapie dzieci.*
Deštík padá, slunce svítí, baba Jaga chytá děti.

PROMLUVY

- 16) *Jak smutna noc bez księżyca, a dzień bez słońca, tak też i ty, wielebny młody panie, smutny jesteś bez przyjaciółki.*
Jako je smutná noc bez měsíce a den bez slunce, tak i ty, ctihodný mladý pane, jsi smutný bez družky.

KOLEDY

- 17) *Kanec vyrývá kus zlata [slunce] zpod jedle: Cóż te wieprzocki robić będo? Tam pod jedlino ryły będo. Ryły, ryły i wyrzyły, i wyrzyły złote bryły. Dzieź my to złoto podziejamy? Do złotnika zaniemiemy. Uleją nam złoty kielich, złoty kielich, złotą flaszkę. Któż tam kielichom pijał będzie? Sam Pan Jezus po kołandzie.*
Co ti vepřici dělat budou? Tam pod jedličkou rýti budou. Ryli, ryli a vyryli, kusy zlata tam vyryli. Kampak my to zlato dáme? Ke zlatníku zaneseme. Uleje nám kalich zlatý, k tomu zlatou láhev k pití. Kdo z kalicha píti bude? Sám pan Ježíš na koledě.
- 18) *Slunce a měsíc slouží nově narozenému králi: Ju pochwalme krola teho, dzis w Betleem narodzoneho. Jemu służy słońce, miesiąc, we dnie w nocy nie przestając.*
I pochvalme krále toho dnes v Betlémě zrozeného. Slunce, měsíc se mu klaní, ve dne v noci bez přestání (z Pomořanska).

PÍSNĚ POSTNÍ

- 19) *Płacz słońce, płacz koło miesięczne, zalejcie gwiazdy światła swoje wdzięczne, nad grobem króla niebieskiej stolice [...].*
 Plač, slunce, plač, kolo měsíčné, vylejte, hvězdy, svoje světlo vděčné nad hrobem krále nebeského stolce.

PÍSNĚ ŽŇOVÉ A DOŽÍNKOVÉ

- 20) *Zachodź, słońce, zachodź, zeli masz zachodzić, bo mię nóżki bolą za bydełkiem chodzić.*
 Zajdi, slunce, zajdi, však už máš zapadat, že mě nožky bolí za dobyt看em běhat.
- 21) *Dozynaj żytka, dozynaj, Pana Jezusa wspominaj. Dozynała go dziwecka, tak za jasnego słunecka.*
 Vyžínej žitečko, vyžínej, na Pána Ježíše vzpomínej. Vyžínala ho děvečka, ej za jasného sluněčka.

PÍSNĚ SVATEBNÍ

- 22) *Kołem, kołem słońeczko jidzie, nasza Manusia do ślubu jidzie.*
 Okolo, okolo sluníčko jde, naše Maryška na svatbu jede.
- 23) *W niedziale raniusiejko, kapało się słońejko. Marysia go łapała, sama w morzejko wpa-dała.*
 V neděli raničko koupalo se sluníčko. Maryška ho chytala, až do moře upadla.
- 24) *Panna młoda między pannami jako słońce najjaśniejsze między gwiazdami.*
 Panna mladá mezi pannami jako slunce nejjasnější mezi hvězdami.

PÍSNĚ MILOSTNÉ

- 25) *Już wieczorek blisko, już słońeczko nisko, już się rozejdziemy, moje towarzysko.*
 Už je blízko večer a nízko sluníčko, už se rozejdeme, mé milé srdíčko.
- 26a) *Komu słońce świeci, dla mnie zawsze smutne, komu losy stałe, a mnie są okrutne.*
 Někomu slunce svítí, pro mě je všechno smutné, někdo má žití stálé, a pro mě je ukrutné.
- 26b) *Komuś słońko piyknie świeci, dla mnie tylko mgła i mróz.*
 Někomu slunce pěkně svítí, pro mě je jenom mlha, mráz.
- 27) *Jednym słońce świeci i zapada w góry, a mnie nieszczęśliwej zachodzi za chmury.*
 Jedněm slunce svítí, zapadá za hory, a mně přenešťastné za mraky zachodí.
- 28) *Żeby tobie było słońce nie świeciło! Kiedyś mnie ty wziąść nie chciała.*
 Kěž by ti zle bylo, slunce nesvítilo, když sis mě vzít nechtěla.

- 29a) *Miesiąc świeci, słońce grzeje, do kochania serce mgleje.*
Měsíc svítí, hřeje slunce, za milým mi teskní srdce.
- 29b) *Deszczyk pada, słońce grzeje, do kochanki serce mgleje.*
Dešťík padá, hřeje slunce, za mou milou teskní srdce.
- 29c) *Cichy wietrzyk wieje, ciepłe słońko grzeje a Kasieńka do Jasieńka przez okno się śmieje.*
Tichý větrík věje, teplé slunko hřeje, a Kačenka na Janička za oknem se směje.
- 30) *A w lecie w lecie słońce gorące, pasła dziewczyna wołki na łące.*
A v létě, v létě horoucí slunce, pásla dívčina volky na louce [opakující se incipit milostné písně, který předznamenává situaci setkání].
- 31) *Kiedy będzie słońce, pogoda, przyjeź, Jasiu, do mego ogroda.*
Až bude slunce, pěkné dny, přijď, Janku, do mé zahrady.
- 32) *Przez zielony dąb przeleciał gołąb. Usiadł na ganeczku na złotym słoneczku, roztoczył ogon.*
Přes zelený doubek přeletěl holoubek. Sedl na větvičku na zlatém sluníčku, chvostem zatočil.
- 33) *Ciesyło mię słońko, ciesyła mię ziemia, ale mię dziewczyna zawiedła do cienia.*
Těšilo mě slunko, těšila mě země, ale pak do stínu dívka zavedla mě.
- 34) *Stary tak jak kłoda, a zimny jak woda, młody jak piórecko, grzeje jak słońce.*
Starý je jak kláda, studený jak voda, mladý jak períčko, hřeje jak sluníčko.

PÍSNĚ HISTORICKÉ

- 35) *„Słońce świeci dłużej trzy godziny z woli Najświętszej Paniienki, aby nasi mogli zakończyć zwycięską bitwę“: O, Najświętsza Paniienko, jakże mam wojować, kiedy już słońce zachodzi, późno się szykować. A mówiłam ja do ciebie, że z mojej przyczyny będzie ci słońce świeciło dłużej trzy godziny.*
„Slunce svítí dýl o tři hodiny z vůle svaté Panenky, aby naši mohli vítězně dokončit bitvu“. Ó, svatá Panenko, jak já mám bojovat, slunce už zapadá, pozdě se šikovat. Pověděla jsem ti, z mého přičinění slunce bude svítit dýl o tři hodiny.
(O králi Soběském a Turcích; o Pilsudském a Rusech, „cizí nad Vislou 1920“.)

POPĚVKY

- 36) *Słonecko, karcemka, dwa podarki Boże, bez tych żyć krakowiak na świecie nie może. Słonecko go żywi, karcemka go bawi, niech za to cię, Boże, cłowiek błogostawi.*
Sluníčko, hospůdka, dva dárky od Boha, bez nich se člověku na světě žít nedá.
Sluníčko ho živí, hospůdka ho baví, ať tě za to, Bože, člověk blahosláví.

PÍSNĚ NÁBOŽENSKÉ

- 37) *Hej nam hej! Panna idzie ozdobiona słońcem, gwiazdy ustrojona.
Hej nám hej! Panna jde sluncem ozdobená, hvězdami oděná.*

POHÁDKY A PŘÍBĚHY (ZDE NAPŘ. PŘÍBĚHY O HLUPÁCÍCH)

- 38) *„Głupiec chce wnieść blask słońca do chałupy“: Chłop postawił chałupę. Ani okna, ni cego. I macha kapeluszem, i macha, nagania widok do chałupy, słońce. Ten gada: Co wy robicie? No, postawiłem chałupę i ciemno, i słońce naganiam.
„Hlupák chce dostat do domu sluneční světlo“: Sedlák si postavil chalupu bez oken. Mává kloboukem, mává, žene slunce do chalupy. Co to děláš? ptají se ho lidé. No, postavil jsem si chalupu, ale je v ní tma, tak tam naháním slunce.*

NEUVĚŘITELNÉ PŘÍBĚHY

- 39a) *Baba wnosi słońce wiadrem.
Bába nosí do domu slunce ve vědru.*
39b) *Baba chwyta słońce przetakiem i przykrywa zapaską.
Bába chytá slunce do řešeta a přikrývá je zástěrou.*

PSANÁ LIDOVÁ POEZIE

- 40) *Wśród zbóż lipcowych / złoconych / dźwiękiem kosy / pieśń ożywa. / Słońce toczy / ogromny bochen chleba, / świętość trudzi, / potem spływa (...) wracają żeńcy / z kłosem włożonym w serce. / – Chłop niesie słońce / na ramieniu (Władysław Sitkowski).
Uprostřed červencových polí / zlacených / zvukem kosy / píseň ožívá. / Slunce koulí / obrovský bochník chleba, / svatost tíží, / s potem stéká (...) / ženci se vracejí / s klasem v srdci. / – Sedlák nese slunce / na rameni.*
- 41) *A pola twoje / Jak kłos pszenicy: / Złote, / Dzwoniące, / Tarza się po nich, / Jak koń na łące, / W lipcowe południe / Ogromne słońce (Jan Pocek).
A tvoje pole / Jako klas pšenice: / Zlaté, / zvonící, / Jako kůň na louce, / V červencovém poledni, / Obrovské slunce.*
- 42) *Sufit / nieba kopuła, / ściany / to cztery strony świata. / W nocy księżyc, / a w dzień słońce / jest mi żarówką / i taka jest moja chata (Marian Karczmarczyk).
Strop / je chrám nebe, / stěny / jsou čtyři strany světa. V noci měsíc / a ve dne slunce / je mi žárovkou / taková je má chata.*

BĚŽNÉ POVĚDOMÍ (VÝPOVĚDI RESPONDENTŮ)

43) *U nasz uważali jak lny siali, to jak było słońce ji miesiąc na niebie w dzień, to już nie siali, bo mówio, że się wysnici. I pszenica, uważali, ale to może i nieprawda, bo takie czarne kłóski były. Ni było ziarna ni całe. To to mówio, że jak u dwa światel było na niebie, słońce "o, ji miesiąc, to już ludzie to uważali.*

U nás se říkalo, že když je ve dne na nebi slunce i měsíc, tak se nemá sít len, že se neurodí. Možná to není pravda, ale říkalo se, že je to tak i s pšenicí, že pak měla takové černé klasy a ani zrnko nebylo dobré. Prý to tak bývá, když jsou dvě světla na nebi, slunce i měsíc.

44) *Słońce to wiadomo, że to jest światłość wielga, od Boga nam dana, że "ona nas ugrzewa, ji ziemia rodzi pod słońcem ji dobrze jest.*

To každý ví, že slunce je velké světlo, že nám ho dal Bůh a ono nás zahřívá, země pod sluncem rodí a je dobře.

45) *Tam sie świat zaczyna, gdzie wschodzi słońko, a tu sie świat kończy, gdzie zachodzi słońko. A tam dalej, to sie nic nie widzi, tam już świata nie ma.*

Svět začíná tam, kde vychází slunce, a končí tam, kde slunce zapadá. A tam dál, tam už není nic vidět, tam už žádný svět není.